

УДК 323.12(=411.16):(47+57)«192/193»(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.9>

Захожай З.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Доценко В.О.

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Жолоб М.П.

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ПОЗБАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ІУДЕЙСЬКИХ ГРОМАД УКРАЇНИ КУЛЬТОВИХ СПОРУД (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РР. XX СТ.)

У статті досліджується політика радянської влади щодо позбавлення іудейських громад України культових споруд наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Проаналізовано ідеологічні та політичні чинники, що призвели до масштабного закриття синагог. На основі архівних документів показано, як більшовицька верхівка, спираючись на марксистсько-ленінську доктрину про релігію як шкідливий світогляд, перейшла від обмежень до системного руйнування релігійного життя євреїв. Ключову роль у цьому відіграли адміністративний і фінансовий тиск на об'єднання віруючих (завеликі податки та страхові збори, вимоги проведення капітального ремонту культових споруд). Розкриваються механізми закриття синагог: організація фіктивних зборів «трудолюбивих», маніпуляції з підписами, переслідування активістів громад. На кількох прикладах показано, як під приводом «культурних потреб» синагоги перепрофілювалися під клуби чи читальні, а відсутність віруючих на зібраннях, що мали легітимізувати відповідну процедуру, трактувалася як їхня «добровільна» відмова від користування культовими спорудами. При цьому влада ігнорувала порушення власних інструкцій, що забороняли пряме втручання у справи громад. Окрема увага приділена суперечностям між офіційною риторикою про свободу віросповідання та реальною практикою радянської держави. Незважаючи на численні скарги віруючих до влади, репресивні методи лише посилювалися, супроводжуючись пропагандою атеїзму в пресі. Ліквідація іудейських культових споруд була складовою ширшої кампанії зі знищення єврейських традиційних структур. Використання «легальних» інструментів (податків, технічних експертиз) маскувало політичну мету – викорінення релігії як елементу ідентичності та утвердження тотального контролю над суспільством. Дослідження підкреслює трагедію єврейських релігійних громад, яких в умовах сталінських репресій було позбавлено вагомих соціокультурних опор.

Ключові слова: євреї, релігійна громада, радянська влада, антирелігійна політика, культова споруда.

Постановка проблеми. Дослідження радянської політики щодо закриття синагог та ліквідації іудейських громад в Україні на межі 1920–1930-х рр. набуває особливої ваги у контексті сучасних викликів. По-перше, ця тема проливає світло на механізми тоталітарних режимів у придушенні культурної та релігійної ідентичності. Сьогодні, коли російська агресія проти України супроводжується маніпуляцією історичними наративами, аналіз радянських репресій нагадує про небезпеку використання державного апарату для знищення національного різноманіття.

По-друге, досвід українських євреїв міжвоєнного періоду є складовою відновлення багатоголосі історії України. У процесі деколонізації та формування громадянської ідентичності критично важливо згадувати спільноти, чії права систематично порушувалися. Це дозволяє протистояти спрощеним інтерпретаціям минулого та підкреслити значення діалогу в суспільстві. Крім того, сучасне посилення антисемітизму та ксенофобії в світі робить актуальним вивчення історичних коренів дискримінації. Аналіз радянської політики показує, як державний атеїзм і боротьба з «релігійними

пережитками» перепліталися з етнічними стереотипами, створюючи ґрунт для системних порушень прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уже на початку 1930-х рр. з'явилася низка праць, присвячених становищу іудейських громад, які частково базувалися на українському матеріалі. Зокрема, це праці М. Шейнмана «Про рабинів та синагоги» [34] і М. Шахновича «Кому слугує “релігія Ізраїлю”?» [32]. У публікації Й. Кравця «Проти релігії – за соціалізм» [15] та брошурі Л. Кіржніца «Трудящі євреї в боротьбі з релігією» [11] будівництво соціалізму пов'язувалося з відмиранням релігійного світогляду, а отже ліквідацією релігійних громад. Насадження концепції безальтернативності злиття націй при соціалізмі, затвердження у 1970-і рр. міфологеми про утворення нової історичної спільності «радянський народ» безпосередньо позначилося на подальшому існуванні серед вітчизняних науковців низького рівня зацікавленості минулим національних спільнот, зокрема історією їх релігійного життя. Поодинокі праці тих років розглядають історію радянських юдеїв міжвоєнної доби через призму атеїстичної пропаганди. Такий спрощений підхід характерний для роботи Т. Кічко «Іудаїзм без прикрас» [12] та праці М. Шахновича «Реакційна сутність іудаїзму» [33].

Після проголошення незалежності України вітчизняні науковці, відмовившись від компартійних стереотипів та отримавши доступ до раніше засекречених архівних матеріалів, почали наближатися до неупередженого відтворення картини релігійного життя євреїв. Тенденціям релігійного життя єврейської спільноти України в 20-х рр. XX ст. присвятив окремий розділ у свого дослідження «Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр.» О. Козерод [13]. Економічний тиск державно-партійного апарату на іудейські общини, форми й методи агітаційно-пропагандистської більшовицької роботи, спрямованої на викорінення іудаїзму з'ясовувала О. Вітринська [7]. Окремі публікації присвячувалися функціонуванню іудейських громад та їх непростим взаєминам з радянською владою в регіональному масштабі або ж у межах міста. Так, І. Луковенко [16] відтворив основні тенденції розвитку іудейського життя на Донбасі. Описуючи життя євреїв Запоріжжя, В. Орлянський окреслив обставини, які заважали належному функціонуванню іудейських общин міста [18]. Історію іудейської общини головної синагоги української столиці вивчав М. Кальницький [10]. Однак, питання

позбавлення українських юдеїв культових споруд у 1920–1930-ті рр. залишалось малодослідженим.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика механізмів позбавлення радянською владою іудейських громад України культових споруд на межі 20–30-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Протягом 1920-х рр. відбулися якісні зміни в державно-церковних відносинах. Більшість релігійних організацій обрали курс політичної лояльності до радянської влади. Було накопичено практичний досвід регулювання різних сторін життєдіяльності релігійних громад, їх відносини з державними, громадськими, господарськими та іншими організаціями. Загалом влада виконала «буржуазно-демократичну» програму в частині вирішення «релігійного питання», що, однак, не було кінцевою метою компартійної верхівки.

К. Маркс у «Критиці Готської програми» зазначав: «Буржуазна “свобода совісті” не є чимось більшим за вияв терпимості щодо всіх можливих видів релігійної свободи, натомість робітнича партія намагається звільнити совість від релігійного дурману» [17, с. 30]. Пізніше В. Ленін продовжив думку свого ідеологічного наставника, яка вичерпно пояснює ставлення більшовиків до релігії: «Ми вимагаємо, щоб релігія була особистою справою відносно держави, але ми аж ніяк не можемо вважати релігію особистою справою відносно нашої власної партії. Відносно партії соціалістичного пролетаріату релігія не є приватною справою. Партія наша є союзом свідомих, передових борців за звільнення робітничого класу. Такий союз не може і не повинен байдуже ставитися до несвідомості, темряви чи мракобісся у вигляді релігійних вірувань» [5, с. 147].

Настрої нестерпного ставлення до релігії, які існували серед певних прошарків робітництва та лівих елементів у партії, час від часу нагадували про себе акціями антирелігійного екстремізму. Прихильники таких поглядів наполягали виключно на застосуванні методів «революційної диктатури», а точніше – суворих адміністративних заходів, аж до закриття культових споруд та розпуску релігійних громад. Найбільш гучно представники вказаної течії знову нагадали про себе широким верствам суспільства наприкінці 1920-х рр., закликаючи здійснити остаточний наступ на релігію з метою «її відправлення на звалище історії» [1, с. 291].

У 1929 р. в СРСР відбулася зміна політичного курсу, який негативно позначився на функціонуванні іудейських громад України. Руйнування

перевічених роками методів здобуття матеріальних ресурсів супроводжувалися знищенням традиційного укладу життя євреїв, одним із ключових елементів якого була релігія. Суспільство було штучно поділено на два антагоністичні табори: робітникам і селянству протиставлялися «буржуазно-капіталістичні верстви». Останні було оголошено реакційними, антирадянськими, з ними влада закликала вести нещадну боротьбу. Релігійні інституції як провідники «буржуазної ідеології» потрапили до когорти «непримирених ворогів трудового народу» [6, с. 198].

Зазначені зміни відповідали вимогам, до виконання яких більшовицький лідер В. Ленін закликав своїх прибічників у працях, присвячених релігійному питанню: «Ми мусимо боротися з релігією. Це – абетка всього матеріалізму. Проте марксизм не є матеріалізмом, який зупинився на абетці. Марксизм іде далі. Він каже: цю боротьбу необхідно пов'язати з конкретною практикою класового руху, спрямувати на усунення соціальних коренів релігії. Марксист повинен бути матеріалістом, тобто ворогом релігії, але матеріалістом діалектичним, тобто ставити справу боротьби з релігією не абстрактно, не на ґрунт теоретичної, завжди собі рівної проповіді, а конкретно на ґрунт класової боротьби, в руслі якої маси виховуються найкраще» [19, с. 25].

З ініціативи НКВС СРСР розпочалася робота над новим законопроектом, який мав узгодити положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» із запланованим наступом більшовицького режиму на релігійні організації. У роботі над ним, яка тривала до 1929 р., взяли участь Антирелігійна комісія ЦК ВКП(б), НКВС, НКЮ, ОДПУ СРСР. Зрештою, зміст «Положення про культу та культове майно» продемонстрував подальше звуження прав церкви та віруючих [6, с. 198].

Останню крапку в перегляді радянського законодавства, яке регулювало церковно-релігійні відносини, поставили зміни до конституції СРСР, внесені у тому ж таки 1929 р. Їх дублювала 8 стаття оновленого основного закону УСРР: «В Українській Соціалістичній Радянській Республіці церкву відокремлено від держави і школу від церкви і воля релігійних визнань і антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами».

Центральна рада Союзу войовничих безбожників, на одному із своїх засідань, спробувала пояснити, як потрібно тлумачити зміни до Конституції: «Заміна поняття “свобода релігійної пропаганди” в законі словами “свобода релігій-

них сповідань” показує, що діяльність віруючих у сповіданні своїх релігійних догм обмежено середовищем віруючих і розглядається як тісно пов'язана з віровченням культу терпимості в нашій державі релігії. Будь-яка пропагандистська й агітаційна діяльність церковників та релігійників не може розглядатися як діяльність, дозволена законом про релігійні громади, а, навпаки, розглядається як така, що вийшла за межі свободи віросповідання і підлягає дії кримінального та цивільного кодексів, оскільки вона їм суперечить» [14, с. 174].

Того ж року було розіслано директиву ЦК ВКП(б), в якій підкреслювалося, що релігійні організації залишилися єдиною контрреволюційною силою в СРСР. Таким чином було подано команду щодо застосування проти них репресивних заходів [3, с. 107].

В уявленні більшовиків релігія стала засобом опору куркульства успіхам соціалізму. Комуністи розпочали масштабну антирелігійну акцію, в ході якої віруючих позбавляли можливості повноцінно задовольняти свої духовні потреби. Саме 1929 рік став точкою відліку процесу масової ліквідації релігійних громад в Україні шляхом позбавлення їх права на користування культовими спорудами, що тривав усе наступне десятиліття [18, с. 75].

Соціалістичні відносини, на думку більшовиків, мали радикально вплинути на світогляд населення. Тому, аби підтвердити означене переконання, представники радянської влади мусили вдаватися до ідеологічних маніпуляцій. Серед документів про позбавлення релігійних громад їх культових споруд повсякчас можна було знайти типові за змістом висновки, які досить часто копіювалися з одного протоколу до іншого: «Сталіндорфський РВК враховує, що населення Ізлучистоті сільради колективізовано на 93% і, з огляду на це, знову підійняло питання перед РВК, а також на перевиборах рад, де взяло участь 95% виборців, про перетворення синагоги в будинок культури. Депутати ради цілком підтримують дане клопотання населення сільради та прохають ВУЦВК підтвердити закриття синагоги та передати помешкання для використання його на культурні потреби села» [28, арк. 83].

Компартійний діяч О. Ярославський в одній із своїх статей, опублікованій 1931 р., закликав: «Колективізація сільського господарства, перехід на соціалістичні рейки нашого господарства, справжня глибока культурна революція, повне звільнення від ідеології експлуататорів – потребує непримиримої антирелігійної пропаганди» [35, с. 24]. Щоб унаочнити успіхи боротьби з

релігією шляхом закриття синагоги, ініціатори ліквідації релігійних громад посилювалися на появу значної кількості атеїстів серед місцевих жителів. Восени 1930 р. в місті Калюс Ново-Ушицького району на вимогу «працюючого єврейського населення» зачинено синагогу Ключ Хеселева. Прийняте рішення, як стверджували комуністи, нібито стало наслідком успішно проведеної антирелігійної пропаганди місцевими культурно-просвітницькими установами, в ході якої «перевиховані віруючі маси прийшли до висновку, що молитовня їм непотрібна» [24, арк. 8]. В протоколі про закриття культової споруди, що знаходилася в місті Махнівці Бердичівської округи, зазначалося: «У місті 65% безвірників, таке цифрове співвідношення вичерпує питання нагальної потреби передати синагогу Ключ на вимогу працюючих під єврейську читальню» [25, арк. 234]. Четвертого вересня 1929 р. на загальних зборах профспілок кустарів і вчителів, бідноти та компартійного активу цього ж міста розглядалося питання про передання культурно-просвітницькій установі будівлі ще однієї синагоги – Нової. П'ятого жовтня 1929 р. на загальних зборах юнацької секції було ухвалено закрити синагогу та пристосувати її споруду для задоволення культурно-просвітницьких потреб місцевих жителів. Також і на загальних зборах єврейських жінок Махнівки розглядалося питання щодо переобладнання синагоги у клуб, з огляду на відсутність у місті будівлі для проведення культурницької роботи [24, арк. 60]. Зазвичай вилучені з користування віруючих будівлі синагог переобладнували у робітничі клуби швейників або шкірників (до цих професій належало чимало євреїв) та отримували назву імен євреїв-революціонерів: Рози Люксембург, Мойсея Володарського, Мойсея Урицького [4, с. 30].

Одночасно зі зборами мешканців окремого міста або села та зібраннями членів місцевих осередків провладних громадських об'єднань, на яких від імені населення більшовики позбавляли общини їх культових споруд, скликалися збори віруючих задля обговорення питання про збереження приміщення за релігійною громадою. Оскільки такі зібрання проводилися під пильним наглядом радянської влади, на них, згідно офіційних документів тієї пори, була присутня незначна кількість людей або ж взагалі ніхто не приходив. У цьому випадку влада констатувала недостатню кількість членів у громаді, що ставало офіційною причиною припинення її функціонування. Так, під час закриття синагоги в Махнівці, незважаючи на

те, що збори скликалися двічі, першого разу прийшло 12 осіб, вдруге ж віруючі на зібрання зовсім не з'явилися [24, арк. 60].

Радянська влада тиснула на членів релігійних громад не лише з метою подання заяв щодо припинення своєї участі у справах общини (адже «добровільний» вихід певної кількості осіб із громади ставив під загрозу подальше її існування), а ще й з приводу порушення клопотань про закриття власних культових споруд. Так, у лютому 1930 р. в місті Яришові Могилів-Подільської округи заяву про закриття синагоги підписало 18 осіб із числа п'ятдесятки. Виправдовуючи закриття культової споруди, працівники місцевих органів влади звертали увагу на те, що більшість засновників громади на той час вже померли або залишили місто [25, арк. 234].

Дозволяючи собі вдаватися до відвертих маніпуляцій із числовими показниками, які визначали склад релігійних громад, одночасно більшовики швидко викривали випадки завищення кількості відвідувачів молитовних будівель членами управління культових общин. Коли в місті Вознесенську Миколаївської округи було порушено питання про закриття Болгарської синагоги, член ради іудейської громади Цвік подав на розгляд місцевої влади клопотання, засвідчене близько 600 підписами, не робити цього. Комуністи відреагували миттєво – наказали віруючим особисто засвідчити підписи протягом трьох днів, наперед знаючи про неможливість реалізації даної процедури. Вже перші викликані до міліції особи, підписи яких знаходилися на аркуші з проханням залишити синагогу у користуванні віруючих, були змушені «підтвердити» припущення влади щодо фальсифікації кількості відвідувачів культової споруди [8, арк. 90].

У кількох районних центрах Вінницької округи існувало до десяти синагог у кожному, проте з них лише невелика кількість офіційно перебувала в користуванні релігійних громад. Влада часто не могла знайти уповноважених нелегалізованих общин, – адже ті не бажали сплачувати страхові внески та витратити кошти на потреби, пов'язані з реєстрацією. У подібних випадках культові споруди, посиляючись на відсутність віруючих, влада закривала без особливого клопоту [9, с. 113].

НКВС УСРР до численних районних виконавчих комітетів надсилав з грифом «Цілком таємно» спеціальні інструкції, що вміщували перелік вказівок та методів, які мали стати у нагоді працівникам державних органів під час закриття культових будівель.

Закриття культових споруд ініціювалося районними виконавчими комітетами, комісіями окружних виконавчих комітетів (згодом обласних) у справах культів, які отримували план «згори». Комісії бажали діяти через інші заклади – житлові товариства, санітарні та пожежні служби, органи фінансового контролю. Інспекції, які вони направляли, під час перевірки фіксували бруд, шум, виявляли значну кількість пошкоджень, для усунення яких у громади бракувало коштів. Згодом звіти інспекторів слугували приводом для припинення орендного договору з громадою [4, с. 34].

Під час обстеження синагоги міста Іванків на Київщині, яке відбулося наприкінці 1931 р., члени комісії склали висновок: «Будинок із соснових брусів на дубових підвалинах та стовпах, збудований близько 40 років тому. Основні стовпи зі східного боку підгнили, вони потребують негайної заміни, підсипка землі під підлогою теж осунулася у великій залі. На другому поверсі, в залі жіночої молитовні, потрібна перекладка груби та поладження оцінкування. Такий стан будинку є небезпечним, коли не зробити капітального ремонту. З метою уникнення катастрофи, яка може статися під час перебування у ньому віруючих, комісія до проведення ремонту не дозволяє користуватися цим будинком» [30, арк. 21].

Сумнівів не викликало те, що вимоги влади здійснити ремонт культової споруди були лише приводом для обмеження віруючих у праві задовольняти духовні потреби. Про це свідчить, хоча б лист уповноважених іудейських громад Дніпропетровська, надісланий 8 червня 1932 р. на ім'я очільника ВУЦВК Г. Петровського, про масове припинення функціонування синагог міста: «Після закриття найбільших синагог, із 40 існуючих у Дніпропетровську залишилися тільки 12, причому менш важливих, місцева влада в останній час розпочала здійснювати заходи й щодо інших, кінцевою метою яких мало бути їх закриття. Так, 27 березня громадам 6 синагог було оприлюднено вимогу здійснити ремонт на суму для кожної окремо від 25 до 30 тис. карб. Вимоги щодо ремонту мають шаблонний характер, майже до всіх вони спільні, начебто всі будівлі однаково зношувалися, незважаючи на те, що будувалися і ремонтувалися у різний час. Ремонт за вказаною вимогою мав закінчитися до 12 квітня, тобто протягом двох тижнів, – і це в розпал будівельного сезону, коли існує значний дефіцит матеріалів, необхідних для його здійснення» [29, арк. 45].

Реєстри технічних оглядів містили забагато розпоряджень, які мала виконати громада. Тож,

члени общини під тиском місцевих органів влади змушені були скликати збори, на яких приймалося рішення щодо припинення діяльності релігійної громади в культовій споруді за браком коштів, необхідних як для проведення ремонту, так і для інших витрат, пов'язаних із її діяльністю.

Опрацьованим засобом закриття культових споруд та ліквідації релігійних громад для радянської влади були різноманітні податки, страхові платежі та земельні ренти. Оскільки до релігійних общин було таке ж ставлення, що й до приватних підприємств, на них накладалися значно вищі податки ніж на державні заклади. Більше того, досить часто суттєво скорочувалися терміни їх сплати. Представники влади намагалися ускладнити збір коштів, використовуючи залякування, покарання та заборони. Кількаденне зволікання з оплатою могло призвести до закриття культової будівлі. Сума, яка стягувалася з культового приміщення, не була сталою та повсякчас зростала [20, с. 96]. Так, у Бердичеві 1931 р. на іудейську громаду, яка діяла в Качанівській синагозі, місцевий фінансовий інспектор наклав податок у розмірі 340 карб., що на 260 карб. перевищувало суму, яку община сплачувала протягом попередніх років [27, арк. 35]. 10 квітня 1929 р. НКФ СРСР видав обіжник за № 398, згідно якого культові будівлі, передані в безкоштовне користування релігійних громад, підлягали обкладанню місцевим податком не лише в містах, як було до цього, але і в сільській місцевості [22, арк. 96]. Закриття храмів за несплату податків у трактуванні радянської влади не мало нічого спільного з переслідуванням релігії, оскільки це торкалося виключно фінансових питань [20, с. 96].

Позбавляючи релігійну громаду права на користування культовою спорудою, місцева влада, з метою пом'якшення конфліктної ситуації, що могла бути викликана виконанням владного рішення, пропонувала віруючим продовжувати задовольняти свої духовні запити в інших богослужбових приміщеннях. У листі адміністративного відділу Кам'янець-Подільського ОВК до НКВС УСРР, надісланого 18 травня 1930 р. з приводу закриття синагоги Шнайдереше-Шіль та передачі її приміщення культурно-просвітницькій установі «Кіно для кустарів», зазначалося: «Попри те, що релігійну громаду змусили залишити синагогу, її члени матимуть змогу задовольняти свої релігійні потреби в інших 28 синагогах даної місцевості, на кожну з яких припадає близько 35 віруючих, тоді як в одну синагогу може вміститися аж 300–400 осіб» [31, арк. 68]. Слід, однак, визнати

формальність такого реверансу, до якого змушена була вдаватися влада з метою виконання всіх законодавчих приписів, необхідних для вилучення культової будівлі з користування громади.

Насправді все не було так досконало, як хотіли показати працівники державних установ. У скаргах на дії місцевих органів влади, що надсилалися віруючими до ВУЦВК, можна віднайти протилежне. Уповноважені іудейської громади у місті Сталіно, яка мала припинити свою діяльність, нарікали на те, що найближча діюча синагога знаходилася аж у Маріуполі [26, арк. 84]. Подібні негаразди спіткали єврейських віруючих одного з віддалених районів Дніпропетровська, у якому із 12 синагог не залишилося жодної діючої [29, арк. 46]. У таких випадках іудеї потрапляли в патову ситуацію. Для того щоб відвідати синагогу в суботу, вони мали порушити одну із заповідей дотримання шабату, яка забороняла віруючим цього дня пересуватися на відстань, більшу за тисячу кроків [16, с. 171].

Більшовики надавали справам ліквідації релігійних громад «великого політичного значення». Тому масовий процес закриття культових будівель широко висвітлювався у пресі. Наприклад, допис про «передачу для культурних потреб трудящих» двох синагог Кременчука вміщувалася у, здавалося б, далекому від політики першому номері за 1929 р. «Записок наукового краєзнавчого товариства «Кременчуччина» [2, с. 52].

Вищі органи влади стежили за дотриманням вимог щодо відповідного оформлення документів про закриття культових споруд. НКВС УСРР навіть розробив спеціальний зразок висновку про припинення діяльності релігійної громади в культовій будівлі. НКВС України по-фарисейськи застерігав місцеву владу розглядати закриття богослужбових споруд виключно «як результат проведення виховної і культурно-освітньої роботи серед населення, а не як спосіб для придбання помешкання». Обі-

жник № 50 ВУЦВК від 17 лютого 1931 р. забороняв співробітникам органів місцевої влади брати участь у громадських зборах з приводу обговорення питання про закриття культових споруд, збирати підписи для засвідчення заяв щодо припинення діяльності релігійних громад і тим паче вдаватися до адміністративного тиску на громадян у цьому питанні. Усупереч цьому, на місцях постійно траплялися випадки самовільного закриття культових будівель головами селищних рад або районних адміністрацій без дотримання належного оформлення документації [21, с. 907]. Віруючі продовжували потерпати від дій влади. З районів до центру надходила значна кількість скарг із приводу незаконних передач приватним особам церковних сторожок, які перебували на правах оренди в користуванні релігійних громад; заборони проведення богослужінь серед тижня; взяття на облік виключно тих священнослужителів, які погоджувалися придбати в держави облігачі тощо.

Висновки. Попри пропаганду комуністами атеїстичного світогляду, відносини держави з іудейськими громадами України протягом переважної частини 20-х рр. XX ст. загалом були поміркованими. Проте з кінця 1920-х рр. «фундаменталістські» підходи більшовиків почали визнаватися партійно-державною верхівкою єдино придатними у боротьбі з релігією. Поступово викристалізувалася державно-партійна доктрина, яка передбачала використання силових методів для поширення атеїстичного світогляду. Вже незабаром влада вдалася до масового порушення прав віруючих на користування культовими спорудами. Підставами для їх закриття ставали відмова релігійної громади від будівлі через непосильну орендну плату, «ініціатива» населення, в основі якої лежав політичний тиск, «потреба» у приміщенні для влаштування культурно-просвітницьких заходів.

Список літератури:

1. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. М.: Политиздат, 1991. 400 с.
2. Антирелігійний рух на Кременчуччині. *Кременчуччина (записки товариства)*. 1929. № 1. С. 52.
3. Бабинов Ю. А. Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика. Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. 232 с.
4. Бейзер М. Наше наследство: Синагоги СНГ в прошлом и настоящем. М., 2002. 176 с.
5. Белимов А. Ф. Кто такие меннониты? Фрунзе: Издательство «Кыргызстан», 1967. 60 с.
6. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964): Монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.
7. Вітринська О. В. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921–1929 роках: дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2016. 254 с.
8. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-118, Оп. 1, Спр. 300.

9. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах. Донецк: Апекс, 2007. 312 с.
10. Кальницкий М. Синагога Киевской иудейской общины. Київ: Інститут Іудаїзму, 1996. 28 с.
11. Киржниц Л. Д. Трудящиеся евреи в борьбе с религией. Москва, 1931. 56 с.
12. Кичко Т. К. Иудаизм без прикрас. Киев: Изд-во АН УССР, 1963. 190 с.
13. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр. Київ: СПД Савчина, 2003. 313 с.
14. Козирева М. Е. Релігійна політика в німецьких національних районах півдня України 20–30 рр. ХХ ст. Наукові праці. Політологія. 2009. Випуск 185. Том 197. С. 42–46.
15. Кравець Й. Проти релігії – за соціалізм! Харків: ДВОУ, 1933. 64 с.
16. Луковенко І. Іудаїзм в Донбасі: дорадянські, радянські та пострадянські реалії. *Держава і церква в новітній історії України. Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби»* (15–16 жовтня 2009 року). Полтава: ПНПУ, 2010. С. 170–175.
17. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения [В 30-ти т.]. Т. 19. М.: Госполитиздат, 1959. 677 с.
18. Орлянский В.С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожье). Вып. 3. 1921 – июнь 1941 г. Запорожье: «ЭТТА-ПРЕСС», 1999. 102 с.
19. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. М.: Политиздат, 1977. 144 с.
20. Пасечник О.А. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920–1941 годах. Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. 188 с.
21. Росовський В. Доля католицьких храмів на Поділлі (20–30-ті роки ХХ ст.). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник. Книга І*. Львів: «Логос», 2009. С. 904–910.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України Ф.5, Оп. 3, Спр. 1071.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7., Спр. 197.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 203.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 202.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 172.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 185.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 179.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 192.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 195.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 196.
32. Шахнович М.И. Кому служит «религия Израиля»? Ленинград: Прибой, 1930. 96 с.
33. Шахнович М.И. Реакционная сущность иудаизма: Краткий очерк происхождения и классовой сущности иудейской религии. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 236 с.
34. Шейнман М. О раввинах и синагогах. М.: 1930. 32 с.
35. Ярославский Е. Против национализма. Против религии. Сборник статей. Москва-Ленинград: ОГИЗ – Московский рабочий, 1931. 78 с.

Zakhozhai Z.V., Dotsenko V.O., Zholob M.P. THE SOVIET AUTHORITIES' DEPRIVATION OF RELIGIOUS BUILDINGS FROM THE JEWISH COMMUNITIES OF UKRAINE (LATE 1920S – EARLY 1930S)

The article examines the policy of the Soviet authorities in depriving the Jewish communities of Ukraine of religious buildings in the late 1920s – early 1930s. The ideological and political factors that led to the large-scale closure of synagogues are analyzed. Based on archival documents, it is shown how the Bolshevik leadership, relying on the Marxist-Leninist doctrine of religion as a harmful worldview, moved from restrictions to the systematic destruction of the religious life of Jews. The key role in this was played by administrative and financial pressure on associations of believers (excessive taxes and insurance fees, demands for major repairs of religious buildings). The mechanisms of the closure of synagogues are revealed: the organization of fictitious meetings of “workers”, manipulation of signatures, persecution of community activists. Several examples show how, under the pretext of “cultural needs,” synagogues were repurposed as clubs or reading rooms, and the absence of believers at gatherings that were supposed to legitimize the relevant procedure was interpreted as their “voluntary” refusal to use religious buildings. At the same time, the authorities ignored violations of their own instructions that prohibited direct interference in community affairs. Special attention is paid to the contradictions between the official rhetoric about freedom of religion and the real practice of the Soviet state. Despite numerous complaints from believers to the authorities, repressive methods only inten-

sified, accompanied by the propaganda of atheism in the press. The liquidation of Jewish religious buildings was part of a broader campaign to destroy Jewish traditional structures. The use of “legal” instruments (taxes, technical expertise) masked the political goal – the eradication of religion as an element of identity and the establishment of total control over society. The study highlights the tragedy of Jewish religious communities, which were deprived of significant socio-cultural supports under Stalinist repressions.

Key words: Jews, religious community, Soviet authorities, anti-religious policy, religious building.